

(NE)VIDLJIVOST ŽENA U ARHIVSKIM FONDOVIMA I ZBIRKAMA ARHIVA BOSNE I HERCEGOVINE (1878–1941)

Mina Kujović
m_nuhic@yahoo.com

Apstrakt: U bosanskohercegovačkoj historiografiji napisano je malo knjiga koje se odnose na žene i tzv. žensko pitanje. Dva su razloga takvog stanja. Prvi je činjenica da je to problematika koja spada u teme što nisu od velikog političkog, društvenog i “nacionalnog” interesa, a drugi razlog je nedostatak relevantne arhivske građe o ženama. Zastupljenost građe iz koje se može iščitavati ženska povijest u arhivskim fondovima u Arhivu Bosne i Hercegovine – a pretpostavljamo da je tako i u ostalim bosanskohercegovačkim arhivima – neznatna je. Ovaj rad ima za cilj pružiti uvid u (ne)vidljivost žena u arhivskim fondovima i zbirkama u Arhivu Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1941. godine. Ograničili smo se na period tokom kojega je cjelokupno bosanskohercegovačko društvo prošlo kroz velike društvene i ekonomske transformacije, pa je i položaj žena zbog nastalih promjena bio značajno izmijenjen. Naime, žene su u ovom periodu postale društveno vidljivije, izišle su u javni prostor kao službenice, liječnice, prosvjetne radnice i radnice u manjim privrednim pogonima, te su kao takve postale vidljive u arhivskim spisima nastalim u ovom periodu.

Ključne riječi: žene, žensko pitanje, (ne)vidljivost žena, društvene promjene, arhivski fondovi, Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH).

Abstract: In Bosnian-Herzegovinian historiography, few books have been written that address women and the so-called women’s question. There are two reasons for such a situation. The first is the fact that it is an issue that belongs to topics that are not of great political, social, and “national” interest, and the second reason is the lack of relevant archival material related to

women. The representation of the archival material from which women's history can be read in the Archives of Bosnia and Herzegovina – and we assume that it is the same in other Bosnian and Herzegovina archives – is insignificant. This paper aims to provide an insight into the (in)visibility of women in archival funds and collections in the Archives of Bosnia and Herzegovina in the period from 1878 to 1941. We have limited ourselves to this period because during it the entire Bosnian-Herzegovinian society went through major social and economic transformations, so the position of women, due to the resulting changes, was significantly altered. Namely, in this period, women became more socially visible, they came out into the public space as public officials, doctors, educators, and workers in small businesses, and as such they became visible in archival records created in this period.

Keywords: women, woman's question, (in)visibility of women, social changes, archival funds, Archive of Bosnia and Herzegovina (ABiH).

Uvod

Cilj ovog rada nije pisanje o ženama i “ženskom pitanju”, nego pružanje informacija o vidljivosti, odnosno nevidljivosti žena u arhivskim fondovima Arhiva Bosne i Hercegovine nastalim u periodu od 1878. do 1941. godine. Pregledom tih fondova može se konstatirati da je u njima malo podataka o ženama, što nam ne daje uvid u to šta su žene osjećale, željele i mislile o svojim domaćim, pa i svjetskim problemima.¹

U Arhivu Bosne i Hercegovine² pohranjena je građa najviših organa javne vlasti i uprave te raznih društava,³ a prema podacima u *Vodiču Arhiva*

¹ Iz službenih spisa nastalih u periodu 1878–1941, bez obzira na njihovu provenijenciju, teško je i naslutiti šta su žene mislile, osjećale i željele. U brojnim dokumentima iz tog perioda spominju se grupnim nazivom “naše ženskinje”, dok su rijetki spisi u kojima su navedene pod vlastitim imenom i prezimenom.

² Arhiv Bosne i Hercegovine osnovan je 12. decembra 1947. godine pod nazivom Državni arhiv NR BiH. Zakonom o arhivima iz 1962. godine preimenovan je u Republički arhiv. Pod ovim nazivom radio je do izlaska novog Zakona o arhivima iz 1963. godine, a od tada do danas djeluje pod nazivom Arhiv Bosne i Hercegovine. Zadatak mu je da štiti, preuzima, stručno obrađuje te daje na korištenje arhivsku građu. *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1987, 17–36.

³ Vlada, ministarstava, komiteta, savjeta, sekretarijata, direkcija, ustanova iz oblasti prosvjete, nauke, kulture, zdravlja, privrede, rudarstva, trgovine i ugostiteljstva, društava i udruženja, te nekoliko arhivskih zbirki.

Bosne i Hercegovine – u 110 arhivskih fondova i zbirki pohranjena je građa državnih organa koji su djelovali od 1878. do 1941. godine. Većina ovih arhivskih fondova i zbirki sređena je, arhivistički obrađena i dostupna za korištenje.⁴

Među tim arhivskim fondovima samo su tri koja svojim naslovom “pokazuju” da se odnose na žene: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena – sekcija u Sarajevu; Glavni odbor Udruženja jugoslovenskih domaćica u Sarajevu i Društvo “Hrvatska žena” za Bosnu i Hercegovinu. Uvidom u bibliografiju radova urađenih na osnovu korištenja arhivske građe u ABiH u periodu od 1947. do 1987. godine utvrđeno je da se među 769 naslova samo dva članka odnose na žene, a niti jedna knjiga.⁵ U bibliografiji radova objavljenih u časopisu *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH* u periodu od prvog broja iz 1961. do trideset trećeg broja iz 1995. godine među 403 naslova samo su tri rada o ženama.

Bosna i Hercegovina se od 1878. do 1941. godine, nakon što je više od 400 godina bila u sastavu Osmanskog Carstva, našla najprije pod okupacijom Austro-Ugarske Monarhije, a potom je ušla u sastav Kraljevine SHS/Jugoslavije. Zaostavština tih uprava u Bosni i Hercegovini obimna je arhivska građa koja danas, sređena i arhivistički obrađena, koristi istraživačima, prije svega historičarima, za istraživanje različitih tema, uključujući one koje se odnose na žene i promjene što su tokom modernog doba zahvatile ženski dio društva u Bosni i Hercegovini.⁶

⁴ Vodič *Arhiva Bosne i Hercegovine*, 389–436.

⁵ Dana Begić, “Antifašistički front žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1965, br. 1, 145–165; Samija Sarić, “Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog saveza jugoslovenskih domaćica u Sarajevu, 1933–1941”, u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1982, br. 22, 33–39.

⁶ Adna Šapčanin, “Bibliografija radova objavljenih u: ‘Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine (I/1961 – XXXIII/1995.)’”, u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1995, br. 33, 191–221.

Fondovi nastali u periodu od 1878. do 1918. godine

Prema članu XXV. Berlinskog mirovnog ugovora, Austro-Ugarska Monarhija okupirala je Bosnu i Hercegovinu tokom druge polovine 1878. godine. Nedugo nakon okupacije uspostavljeni su novi organi vlasti kako bi upravljali osvojenom teritorijom. Među njima je bilo i Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu koje je djelovalo u Beču.⁷ Istovremeno, u Sarajevu je 1879. godine osnovana Zemaljska vlada, koja je djelovala kao niži organ vlasti u odnosu na Ministarstvo finansija. Zemaljska vlada za BiH isprva je imala tri odjeljenja: za unutrašnju upravu, pravosuđe i finansije, a kasnije je reorganizirana i proširena. Ova administrativna struktura ostala je nepromijenjena sve do 1918. godine, kada su se dogodile veće političke promjene zbog kraja Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije. Djelovanjem ovih dvaju organa vlasti i uprave tokom 40 godina stvorena je obimna arhivska građa koja, od osnivanja Arhiva Bosne i Hercegovine, predstavlja neiscrpan izvor informacija za različite teme. Među tim temama one koje se odnose na povijest žena najmanje su zastupljene.⁸

U arhivskom fondu Zajedničkog ministarstva finansija u seriji prezidijalnih (povjerljivih) spisa ženska imena su prava rijetkost. U seriji općih spisa javljaju se nešto češće, naročito u periodu Prvog svjetskog rata, kada su bosanskohercegovački pripadnici ginuli ili nestajali na brojnim ratištima kao pripadnici austrougarskih vojnih jedinica. U tim spisima žene se pojavljuju kao podnositeljice zahtjeva za pomoć zbog nestalih, poginulih ili ranjenih muževa.⁹

⁷ Nakon Prvog svjetskog rata ova je građa reparacionim ugovorima između Austrije i Kraljevine SHS vraćena 1926. godine prvo u Beograd, a nakon što je 1947. osnovan Državni arhiv, i u Sarajevo.

⁸ Ministarstvo finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu: knjiga 575, spisak kutija 2657, fasc. 938; Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu: knjiga 1.248, spisak kutija 3.578, fasc. 8543. *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, 44, 46.

⁹ Tokom Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini nije bilo velikih ratnih operacija, ali su posljedice rata bile velike – zbog opće mobilizacije, zbog ratnih rekvizicija i sušnih godina. Bosanskohercegovačke žene ostale su da brinu o starim, djeci, imanju, a najvećim dijelom bile su neuke i neupućene u poslove. Tokom Prvog svjetskog rata, naročito 1916. i 1917. godine, austrougarske vlasti suočile su se s izraženim problemima u vezi sa zbrinjavanjem ratnih udovica, kao i s problemima u vezi sa snabdijevanjem civilnog stanovništva sve oskudnijim životnim namirnicama.

Djelovanjem Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu nastale su dvije serije građe – povjerljiva i opća građa. U seriji povjerljivih spisa ženska imena rijetko se pojavljuju, dok su u seriji općih spisa mnogo češća. Osim brojnih bosanskohercegovačkih ratnih udovica, u dokumentima se pojavljuju i udovice činovnika i službenika koji su često bili strani državljani zaposleni u raznim administrativnim službama Monarhije. Ove dvije skupine udovica zbog različitog socijalnog statusa imale su različit pristup finansijskoj podršci uprave, a u arhivskim dokumentima vodile su se i pod različitim šiframa.¹⁰ Ratne udovice bosanskohercegovačkih vojnika gubitkom svojih muževa gubile su i glavne izvore prihoda te su se suočavale s ekstremnim siromaštvom. S druge strane, udovice čiji su muževi često bili stranci imale su drugačiji položaj i uživale su u određenim pravima i povlasticama proizišlim iz službenog položaja njihovih muževa. Udovice službenika i činovnika imale su redovan pristup penzijama i određenim oblicima pomoći koje su bile regulirane kroz razne administrativne postupke. Naprimjer, u arhivskim dokumentima spominje se reguliranje penzija za udovice penzioniranih službenika Zemaljske vlade.¹¹

Razlike između ovih dviju skupina udovica leže u prirodi pomoći koju su dobivale i njihovom pristupu administrativnim resursima. Ratne udovice bosanskohercegovačkih vojnika bile su više ovisne o socijalnoj pomoći i podršci zajednice, dok su udovice činovnika imale pravo na institucionalizirane

U svrhu pravedne raspodjele hrane u svim gradovima formirani su tzv. aprovizacioni uredi ili uredi za raspodjelu hrane koji su imali zadatak da hranu dobivenu od Glavnog ureda u Sarajevu pravedno dijele. Međutim, vrlo brzo nastali su problemi zbog brojnih prevara jer se često dešavalo da je hrana preprodavana umjesto dijeljena narodu. U trećoj godini rata nakon dvije sušne godine i velikih preprodaja namirnica došlo je do masovne gladi. U spisima iz ovog perioda saznajemo kako su upravo žene bile borbene u traženju hrane. U sačuvanim izvještajima koje su u Zemaljsku vladu u Sarajevu dostavljali službenici aprovizacionih ureda, ali i anonimni građani, posebno je isticana borbenost žena koje su imale svoje ime i prezime, pa je navođeno i čije su bile kćerke/žene. Usp. Mina Kujović, "Spekulacije sa raspodjelom hrane u Sanskom Mostu", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, br. 3, 215–225.

¹⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Fond: Zemaljska Vlada u Sarajevu, (dalje: ZVS), kutija 60, signatura 35-113/1916.

¹¹ ABH, ZVS, kutija 12, signatura 12/1917.

oblike pomoći koji su im pružali veću sigurnost i stabilnost. Arhivski dokumenti o potpori udovica činovnika obimniji su i detaljniji u usporedbi s dokumentima bosanskohercegovačkih vojnika koji su ginuli na ratištima.¹² Za preminule činovnike prilozi su detaljniji, sadrže informacije o službi, imovinskom stanju i moralnom ponašanju, te često uključuju i službene odluke. S druge strane, dokumentacija za vojnike obično je oskudnija i često se svodi samo na osnovne informacije o izdržavanju i pripadajućim naknadama, bez nekih detaljnijih priloga ili informacija o poginulom vojniku i članovima obitelji. Najčešće su se upisivali samo ime i prezime vojnika i mjesto okružnog ureda nadležnog za njegov slučaj.¹³

Zbog obimnosti i nepreglednosti građe traženje podataka o ženama veoma je zahtjevan posao. I pored toga istražene su brojne teme i napisani zanimljivi radovi, uglavnom o prosvjetnim radnicama, bobicama, pa i

¹² Mnogi dokumenti o dodjeli potpora udovicama običnih vojnika sadrže samo kratke informacije, često bez navođenja imena udovica i ostalih članova obitelji. Ova praksa pokazuje nedostatak empatije i osobnog pristupa prema ženama koje su izgubile svoje muževe u ratu. Njihove individualne sudbine nisu ih interesirale. Za birokratiju ove žene bile su samo "udovice", dok je iznos potpore bio jedini važan podatak. Primjer takvog dokumenta nalazimo u 1916. godini, kada je Ratno ministarstvo iz Beča zatražilo informacije o udovici Salke Muminovića iz Bihaća od Okružnog ureda u Bihaću. Ministarstvo je zahtijevalo navođenje datuma od kada je udovica primala izdržavanje i u kojem iznosu. Također, bilo je potrebno izvijestiti kojem se vojnom poštanskom uredu trebaju slati iznosi priznate naknade, te da li je porodica pravoslavne ili katoličke vjere. Usp. ABH, ZVS, kutija 60, signatura 35-113-131/1916.

¹³ Pašana Hasić bila je udovica Sejfulaha-efendije Hasića, bivšeg osmanskog časnika i kasnijeg policijskog službenika u Trnovu. Sejfulah je služio u osmanskoj žandarmeriji 15 godina prije okupacije, a nakon toga prešao je u Bosanskohercegovački žandarmerijski korpus. Od 1886. do svoje smrti 1915. godine radio je kao policijski službenik u Trnovu. Njegova služba bila je vrlo zadovoljavajuća, te mu je 1908. godine dodijeljen Zlatni križ za zasluge. Nakon njegove smrti Pašana i Sejfulahova druga supruga Umija Hasić ostale su same. Obje su dobile godišnju penziju od po 240 kruna. Međutim, Umija se ponovno udala i time izgubila pravo na penziju. Pašana, koja je tada imala 70 godina, ostala je sama u teškom stanju. Bila je potpuno radno nesposobna i živjela je u siromaštvu. Zamolila je Zemaljsku vladu za povećanje svoje penzije kako bi mogla preživjeti. Zemaljska vlada je prihvatila njenu molbu, prepoznajući njezine teške uvjete života, starost i nemogućnost samostalnog izdržavanja, te joj je odobrila povećanje penzije za dodatnih 240 kruna godišnje. Povećanje je odobreno nakon obustave dijela penzije za ponovno udatu Umiju Hasić. Usp. ABH, ZVS, kutija 12, signatura 12-12-37/1917.

ženama tzv. marginalnih zanimanja.¹⁴ Istraživani su i podaci o suzbijanju sifilisa.¹⁵

Liječenje žena muslimanki u Bosni tokom austrougarske uprave bilo je izuzetno izazovno zbog njihovog specifičnog načina života. Izoliranost od javnog prostora otežavala je njihov pristup zdravstvenoj njezi i modernim medicinskim metodama. Godine 1891. Zemaljska vlada raspisala je konkurs za ženu liječnicu u Donjoj Tuzli. Od kandidatkinje se tražilo da bude doktorica *cjelokupne medicine*, odnosno opće prakse, a ne specijalistkinja, te da bude državni činovnik, s redovnom plaćom i pravom na mirovinu, kao i muški liječnici u kotarima. Bilo je poželjno da zna jedan od slavenskih jezika, a upravo se na taj neposredni kontakt sa ženama polagala najveća važnost. U dužnosti su joj bile uključene besplatne ambulantne i kućne posjete siromašnom stanovništvu, druženje i život sa ženama kako bi ih podučavala korisnim stvarima. Povremeno je trebala slati izvještaje Zemaljskoj vladi o svojim opažanjima.¹⁶

¹⁴ Amila Kasumović, “Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austro-ugarske uprave”, u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2007, br. 60, 161–178.

¹⁵ Mina Kujović, “Aktivnosti austro-ugarske vlasti zdravstvenih organa vlasti u Bosni i Hercegovini na suzbijanju endemskog sifilisa (1878-1910)”, u: *Zbornik radova sa savjetovanja Izvori za prikupljanje i istraživanje podataka o zdravstvenoj i socijalnoj kulturi s posebnim osvrtom na kanton Sarajevo i šire*, Sarajevo: Zavod za javno zdravstvo FBiH, 2011, 30–38.

¹⁶ Kao i svaki početak, i ovaj je bio težak. Do 1894. godine djelovale su dvije žene liječnice u Bosni i Hercegovini. Dr. Bohuslava Kek liječila je te godine u Mostaru ukupno 763 bolesnika: 136 katolika, 200 istočnopravoslavnih, 404 muslimana, 20 židova (Španjolci) i 3 protestanta. Od tih bolesnika izliječeno je 307, umrlo 15, ostalo u liječenju 206, a kod 235 bolesnika uspjeh liječenja ostao je nepoznat jer su bili ambulantni pacijenti. U 1893. godini liječila je 710 bolesnika, od kojih su 369 bile muslimanske žene i djeca. Dr. Teodora Krajevska u Donjoj Tuzli liječila je 1894. godine ukupno 613 bolesnika: 269 katolika, 99 istočnopravoslavnih, 224 muslimana, 20 židova (Španjolci) i 1 protestanta. Izliječeno je 321, umrlo 25, otpušteno iz bolnice 24, ostalo na liječenju 73, a kod 170 bolesnika uspjeh liječenja ostao je nepoznat. I kod nje je došlo do povećanja broja bolesnika, jer je 1893. godine liječila 553 bolesnika. Najveće zadovoljstvo tadašnje vlasti izazivalo je sve veće povjerenje stanovništva prema modernim medicinskim praksama obrazovanih liječnica koje su istisnule *vračarice* što su liječile predmodernim, tradicionalnim metodama. Često su, čak i kada im nije trebala medicinska pomoć, žene iz uglednih obitelji pozivale liječnicu k sebi kao prijateljicu i savjetnicu. “O našem ženskom svijetu”, *Sarajevski list*, br. 60, 19. 5. 1895, 1–2.

Tokom djelovanja Zemaljske i kasnijih vlada koje su se od 1918. do 1941. godine smjenjivale nastala je i velika serija službeničkih dosjea koji su obrađeni kao zbirka pod nazivom Personalni dosjei vladinih službenika. Ova zbirka bila je izvor za brojna istraživanja jer su u dosjeima podaci o zaposlenim službenicima i službenicama bili veoma detaljni, a na mnogima su bile zalijepljene i fotografije. Nažalost, više nije dostupna jer je izgorjela u požaru 2014. godine.¹⁷

U općim spisima fonda Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu nalazi se dosta onih koji se odnose na žene i iz njih možemo djelimično saznati nešto i o problemima i teškoćama žena, ali baš ništa o tome kako su one vidjele svoje probleme, šta su osjećale i željele, o čemu su razmišljale. Npr. kako su Bošnjakinje prihvatale činjenicu da su zatvorene u kućama, a na ulici prekrivenoga tijela i lica, iz arhivskih spisa nije moguće saznati jer su dokumente pisali isključivo muškarci.

U spisima koje su o ženama pisali Bošnjaci za žene i djevojke muslimanke redovno su koristili termin “naše ženskinje”.¹⁸ Najviše podataka o

¹⁷ U arhivskoj zbirci Personalni dosjei vladinih službenika bili su pohranjeni i podaci o učiteljima i učiteljicama, doktorima i doktoricama, apotekarima, babicama, arhitektima, građevinskim inženjerima iz Bosne i Hercegovine i iz ostalih zemalja u sastavu dvojne Monarhije. Početkom februara 2014. godine Federaciju Bosne i Hercegovine zahvatio je val protesta. U Sarajevu centar protestnih okupljanja bio je ispred zgrade Kantona Sarajevo i zgrade Predsjedništva Bosne i Hercegovine u čijem su prizemlju bili depoi s građom nastalom u periodu austrougarske uprave. U nastalim protestima depoi su zapaljeni i tom prilikom izgorio je dio vrijedne građe, od čega je u potpunosti uništeno 300 arhivskih kutija u kojima su bili personalni dosjei vladinih službenika. Tako su nestali podaci i o ženama, tadašnjim službenicama, najčešće babicama i učiteljicama. Sinija Domazet, “Govor sa otvaranja izložbe pod nazivom ‘Dan kada je gorjela povijest Bosne i Hercegovine’”. Izložba je održana 7. februara 2024. godine u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, kao sjećanje na proteste od 7. februara 2014. godine, kada je Arhiv zapaljen. Izložbu je organizirao Arhiv Bosne i Hercegovine, a povod je bila deseta godišnjica tih događaja. Na izložbi su predstavljene fotografije i dokumentarni film koji prikazuju razmjere štete i uništenja arhivske građe.

¹⁸ Glavni imam iz Bihaća uputio je molbu Zemaljskoj vladi u Sarajevu 1903. godine i tražio da se u Bihać pošalje doktorica ili babica jer je njihovo ženskinje neuko, rano se udaje, pa im nejač često umire i zbog slabe njege. Vakufska direkcija u Sarajevu 1908. godine tražila je od uprave Zemaljske bolnice da se “za njihovo ženskinje” podigne zasebni paviljon jer “njihove žene” leže u zajedničkim sobama pa su “izložene pogledima” posjetilaca drugih bolesnica. Usp. ABH, ZVS, kutija 86, signatura 49-216/1906.

bosanskohercegovačkim djevojkama i ženama u fondu Zemaljska vlada istraživač/istraživačica mogu pronaći među općim spisima koji se odnose na školstvo, prosvjetne i zdravstvene radnice. Često su upraviteljice škola za žensku omladinu u Prosvjetno odjeljenje dostavljale veoma opširne i zanimljive izvještaje iz kojih je moguće saznati da polaznicama škola za žensku djecu i djevojke nije bilo jednostavno. Iz tih izvještaja saznajemo da sredina nije rado prihvatila školovanje i obrazovanje djevojčica i djevojaka, te da su se tome često više protivile majke djevojčica nego očevi. Upraviteljice su redovno u svojim godišnjim izvještajima pisale Zemaljskoj vladi o stanju u školama, pa iz tih izvještaja saznajemo o položaju učenica, odnosu sredine (čaršije) i roditelja prema školovanju ženske djece. Izvještaji su uredno arhivirani u odgovarajuću šifru i nije zabilježen niti pronađen slučaj da je iz vlade neko reagovao u vezi s tim.¹⁹

Sudski fondovi 1878–1946.

U Arhivu Bosne i Hercegovine pohranjena je građa nastala tokom rada šest najviših i viših sudova. Pet sudova osnovano je u periodu austrougarske uprave,²⁰ dok je Vrhovni šerijatski sud Sarajevo nastavio rad iz pretходnog osmanskog perioda i kao drugostepeni sud kotarskih šerijatskih sudova djelovao sve do 1946. godine.

¹⁹ Učiteljicu Mariju Kulijer Zemaljska vlada uputila je da otvori i vodi u Fojnici tečaj za ženski ručni rad. Tečaj je kasnije prerastao u Žensku osnovnu školu, a pohađale su ga djevojčice različite starosne dobi, pripadnice katoličke i islamske vjere. Iz njenih opširnih i izuzetno zanimljivih godišnjih izvještaja moguće je sagledati rad i djelovanje ženske škole u malom bosanskom gradu, kao i odnos lokalne sredine prema školovanju ženske djece. O tome vidjeti: Mina Kujović, “Tečaj za ženski ručni rad u Fojnici”, u: *Novi Muallim*, Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2011, br. 45, 142–146. Odnos prema školovanju ženske djece nije bio mnogo bolji ni u Sarajevu jer iz jednog od brojnih izvještaja nastavnice Štefanije Franković, upraviteljice Muslimanske osnovne i Više djevojačke škole, koji datira iz 1914. godine, saznajemo kako je molila Zemaljsku vladu da ne odobri zahtjev učenica za odlazak na izlet jer se plašila da joj roditelji učenica ne zamjere. Naime, u čaršiji se nije odobravalo školovanje ženske djece. Mina Kujović, “Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produžnim tečajem (1894–1925)”, u: *Novi muallim*, Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2010, br. 41, 72–79.

²⁰ Okružni sud Sarajevo, Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu, Državno odvjetništvo Sarajevo, Vojni pravobranilac Sarajevo i Vrhovni šerijatski sud Sarajevo.

Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu djelovao je od 1879. do 1945. godine, a građa je djelimično sačuvana, pohranjena u Arhivu Bosne i Hercegovine, hronološki sređena i arhivistički još nije obrađena.²¹ Zbog obimnosti i neobrađenosti građe možemo samo pretpostavljati da u sudskim spisima Vrhovnog suda ima i predmeta koji se odnose na suđenja ženama u sudskim postupcima. Za sada možemo navesti da među sudskim spisima ima podataka o ženama u seriji Dosjei sudskih službenika iz raznih godina. Dosjei se odnose samo na službenice zaposlene u Vrhovnom sudu, ali niti jedan na ženu sudinicu.²²

Vrhovni šerijatski sud Sarajevo (1879–1946) sudio je, na temelju šerijatskih propisa, kao drugostepeni sud kotarskim šerijatskim sudovima, pa su njegove odluke bile konačne, a sudski predmeti odnose se na cjelokupno područje Bosne i Hercegovine.²³ Odlukama zakonskih propisa donesenim od sudskih austrougarskih organa šerijatskim sudovima dato je u nadležnost da rješavaju porodične predmete i ostavinske sporove muslimanske populacije. Takve odluke bile su na snazi sve do ukidanja šerijatskih sudova 1946. godine. Predmeti pohranjeni u fondu Vrhovni šerijatski sud Sarajevo velikim dijelom sadrže sudske rasprave sa sporova koje su pokretale žene.²⁴ Zato je u ovom fondu moguće istraživati kakav

²¹ Arhivska građa Vrhovnog suda Sarajevo (1879–1945) odložena je u 1549 arhivskih kutija i 1119 fascikli.

²² Knjiga *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878-1914*, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021. autorice Amile Kasumović bavi se istraživanjem položaja žena u zatvorskom sistemu za vrijeme austrougarske vladavine. Autorica analizira društvene, pravne i kulturne aspekte koji su utjecali na živote zatvorenica, te pruža detaljan uvid u njihove svakodnevnne borbe i uvjete u zatvorima.

²³ Arhivska građa Vrhovnog šerijatskog suda (1879–1946) pohranjena je u 196 arhivskih kutija.

²⁴ Primjer jednog takvog slučaja je Zulejha Zagić iz Ljubuškog, koja je pokrenula spor protiv Ibrahima Čučukovića zbog odgoja malodobne Hamide, koji je vođen 27. augusta 1896. godine. Kotarski ured kao šerijatski sud u Ljubuškom, te Vrhovni šerijatski sud za BiH bavili su se ovim predmetom. U parničnom predmetu Zulejhe udove Zagić iz Ljubuškog protiv Ibrahima Čučukovića iz Čapljine radilo se o predaji malodobne Hamide, rođene od oca Muharema Čučukovića, na odgoj Zulejhi. Sud je odlučio da tuženi Ibrahim mora predati šestogodišnju Hamidu materinoj sestri, jer Ibrahim nije imao pravo na odgoj Hamide, a Hamidina polusestra izgubila je to pravo udajom za stranca. Po odluci Šerijatskog suda malodobna Hamida predata je tetki Zulejhi. Usp. ABH, fond:

je bio pravni status muslimanske žene u ovom periodu na cjelokupnom području Bosne i Hercegovine²⁵. Teško je na temelju arhivskih spisa pohranjenih u fondu Vrhovni šerijatski sud koji se odnose na žene i njihova potraživanja utvrditi da li su one bile svjesne svojih prava ili su imale dobre savjetnike. Ono što se može utvrditi jeste činjenica da kad god je na Vrhovnom šerijatskom sudu rješavan neki predmet po zahtjevu žene, ona nije bila prisutna na raspravi, nego njen opunomoćeni zastupnik.

(Ne)vidljivost žena u fondovima Arhiva BiH u periodu 1918–1941. godine

Bosna i Hercegovina od 1918. do 1929. godine bila je u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, tj. od 1929. do 1941. godine u sastavu Kraljevine Jugoslavije. U tom periodu desilo se nekoliko administrativno-teritorijalnih izmjena. Česte promjene u političko-administrativnom uređenju imale su velikog utjecaja i na arhivsku građu najviših organa vlasti i uprave, konkretno na njenu količinu, kao i na izmiješanost spisa u graničnim godinama prilikom smjena vlasti, a naročito na “pokrivenost” bosansko-hercegovačkog područja tom građom.²⁶ Arhivski fondovi najviših organa vlasti nastali od 1918. do 1924. godine odnose se na cjelokupni teritorij

Vrhovni šerijatski sud (dalje: VŠS), kutija 81, spisi “E”, signatura 1896/51. Zagić Zulejha protiv Čučković Ibrahima zbog uzgoja mlđb. Hamide iz Ljubuškog.

²⁵ Sudski predmeti razvrstani su u tri serije koje se odnose na različite tematske cjeline, a prema slovnim oznakama naznačenim na fasciklima svakog pojedinog predmeta: B, F i E. Najbrojniji su predmeti koji su razvrstani u seriju “B” spisa, a odnose se na parnične postupke kao što su različita potraživanja za povrat imovine i predmeta, utvrđivanje vlasništva, parnice u vezi s nasljeđivanjem i spisi vezani za sporove razvedenih supružnika zbog utvrđivanja “nafake”, odnosno izdržavanja djece i žene. “E” spisi odnose se na različite sudske sporove vezane za vasijetname (oporuke), podjelu imovine iza umrlih, određivanje tutorstva za malodobnu djecu bez roditelja, utvrđivanje punoljetstva i drugo, dok se “F” spisi odnose samo na rasprave vezane za “nepravednu” raspodjelu imovine i ostavština iza umrlih. Najviše predmeta u kojima su prisutne žene nalazi se u seriji “B” spisa.

²⁶ Arhivski radnici prilikom sređivanja ovih fondova uložili su dosta truda da razgraniče fondove, dok građa koja se odnosi na period 1924–1941. godine ne pokriva cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine.

Bosne i Hercegovine, dok je u periodu od 1924. do 1929. godine Kraljevina SHS podijeljena na 33 oblasti/županije, a sama Bosna i Hercegovina na šest tzv. oblasti velikog župana²⁷. U Arhivu Bosne i Hercegovine pohranjena je samo građa nastala tokom četverogodišnjeg djelovanja uprave velikog župana Sarajevske oblasti. Kraljevske banske uprave smijenile su oblasti velikih župana početkom novembra 1929. godine. Političko-administrativna vlast i uprava na području Bosne i Hercegovine razdijeljena je između četiri kraljevske banske uprave.²⁸ U Sarajevu je bilo središte Drinske banovine, koja je administrativno, osim Sarajeva, obuhvatala i gradove u istočnoj Bosni i u zapadnoj Srbiji. U okviru Drinske banovine djelovalo je 14 odjeljenja, a samo u I – upravnom i IV – prosvjetnom odjeljenju mogu se u “mrvicama” pronaći podaci o ženama. Ti podaci najvećim dijelom odnose se na period nakon 1930. godine, kad je usvojen Zakon o obaveznom osnovnom školovanju, i u izvještajima o školama i ženskim društvima.

Što se tiče arhivske građe koja se odnosi na rad Narodne vlade Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu (1918–1919), u Arhivu Bosne i Hercegovine pohranjeno je 8 arhivskih kutija spisa, u seriji prezidijalnih, i 28 kutija, u seriji općih spisa.²⁹ Uvidom u popis imena u analitičkom inventaru³⁰ utvrđeno je da se među 2522 imena samo 7 (sedam) odnosi na žene.³¹

²⁷ To su bile oblasti velikih župana (Tuzlanska, Mostarska, Travnička, Vrbaska, Bihaćka i Sarajevska oblast) koji su u službenom funkcioniranju, svaki zasebno i neposredno, bili vezani za državne organe u Beogradu.

²⁸ Kraljevska banska uprava (KBU), Drinska, Zetska, Primorska i Vrbaska. Samo je Vrbaska banovina sa sjedištem u Banjoj Luci bila u cijelosti na bosanskohercegovačkoj teritoriji, a arhivska građa nastala tokom njenog djelovanja pohranjena je u Arhivu Republike Srpske u Banjoj Luci.

²⁹ Danas su to samo oni iz serije općih spisa jer su prezidijalni spisi izgorjeli 2014. godine. Vidi nap. 19.

³⁰ *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i Glavni odbor vijeća za Bosnu i Hercegovinu i inventar građe 1818-1919*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.

³¹ Jedan predmet odnosi se na produženje sudske kazne, jedan je molba za otpis duga, jedan je utvrđivanje isplate za udovicu umrlog vladinog službenika, tri spisa odnose se na ostavštine, dok je jedan iznimno zanimljiv: Fata Smajić zabilježena je među desetak muških imena, tražitelja državne zemlje pod zakup. Usp. ABH, fond: Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (VNV SHS), kutija 27, signatura 166/55-93. Državno zemljište, uzimanje pod zakup.

Serijski prezidijalni i povjerljivi spisi nastali tokom djelovanja Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 1919. do 1921. godine uništeni su u požaru 2014. godine,³² dok je opća građa u potpunosti sačuvana, arhivistički obrađena i dostupna za istraživanje.³³ U registru imena koja se spominju u seriji općih spisa utvrđeno je da se samo 8 predmeta odnosi na žene.³⁴

Spisi iz serijskih prezidijalnih i povjerljivih spisa arhivskih fondova Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu (1921–1924) i Velikog župana sarajevske oblasti (1924–1929) izgorjeli su u požaru 2014. godine, a za opće spise urađeni su sumarno-analitički inventari bez popisa imena, pa je iznalaženje predmeta koji se odnose na žene za sada veoma otežano.

Kraljevska banska uprava Drinske banovine/KBUDB (1929–1941), kao jedna od devet banovina koje su preuzele upravu od velikih županija, administrativno je djelovala na 37 srezova i 4 sreske ispostave, od čega je 16 srezova bilo na teritoriji istočne Bosne, a 21 na teritoriji zapadne Srbije. Središte KBUDB bilo je u Sarajevu. Najviši organ vlasti bilo je Bansko vijeće, a upravu je vodilo devet odjeljenja i nekoliko odsjeka. Za sada su urađeni sumarno-analitički inventari za I – opšte i IV – prosvjetno odjeljenje.³⁵ U Opštem odjeljenju ženska imena spominju se rijetko i odnose se na postavljanje, premještanje ili penzioniranje službenica u banovinskoj upravi

³² Vidi nap. 19.

³³ Samija Sarić, *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu: 1919-1921: sumarno-analitički inventar za seriju općih spisa*, Sarajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1991. U inventaru su obrađeni spisi pohranjeni u 259 arhivskih kutija.

³⁴ Pet predmeta je iz 1919. godine. Tri se odnose na traženje dozvola za obavljanje djelatnosti: baronici Osten Saken, glumici koja je trebala nastupiti u Narodnom pozorištu u Sarajevu, dok su Katarina Winter i Marija Gritsch trebale dozvolu da otvore streljanu u Sarajevu. Kuća Šerife Hadžiselimović u Travniku iznajmljena je za trgovačku školu, a Rozalija Fischer dobila je dozvolu za održavanje tečajeva plesa. Zanimljiv je predmet koji se odnosi na izmjenu imena Dobrotvorne prosvjetne zadruge, jer je u prilogu izvještaj Jagode Truhelke, tajnice Udruženja; u 1920. godini nalazi se molba Milice Price, studentice na Konzervatoriju u Zagrebu za dodjelu stipendije; dodjela koncesije za zubotehničku službu Izabeli Weis iz Dervente; u 1921. godini je molba Edite Goldenberg iz Beča za dolazak u Sarajevo. Usp. S. Sarić, *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu*, 40, 42, 99, 187, 214, 276, 328, 391.

³⁵ Građa Upravnog odjeljenja 1 (1929–1941) smještena je u 112, a građa IV – prosvjetnog odjeljenja (1929–1941) u 276 arhivskih kutija.

i određivanje penzija udovicama umrlih banovinskih službenika i drugih uposlenika, najčešće žandara. U IV – prosvjetnom odjeljenju ženska imena daleko su češća. Predmeti se uglavnom odnose na personalije nastavnica i učiteljica, ali, nažalost, samo na 16 bosanskih gradova.³⁶

Česti su predmeti u kojima roditelji traže da njihova ženska djeca budu oslobođena pohađanja osnovne škole. Nakon što je 1930. godine objavljen Zakon o obaveznom pohađanju osnovne škole za svu djecu, u fondu je pohranjeno dosta predmeta koji se odnose na roditelje što su tražili oslobađanje od te obaveze.³⁷ Ima i predmeta koji se odnose na podsticanje školovanja.³⁸ U periodu kratkog djelovanja KBUDB redovno je dodjeljivala priloge za kulturna i sportska društva, pa bi se pažljivim iščitavanjem analitičkog inventara IV odjeljenja KBUDB-a mogao uraditi spisak ženskih društava koja su bila aktivna u ovom periodu.³⁹

Nacionalna društva/Zbirka arhivske građe o društvima i ženska društva

U Arhivu Bosne i Hercegovine pohranjena je građa tri nacionalna društva: *Prosvjete* – srpskog prosvjetnog i kulturnog društva (1905–1949), *Gajreta* – prosvjetnog i kulturnog društva muslimana u Bosni i Hercegovini (1903–1949), *Napretka* – hrvatskog kulturnog i prosvjetnog društva za Bosnu i Hercegovinu, te *Narodne uzdanice* – muslimanskog kulturnog društva Sarajevo (1923–1945). U okviru ovih društava djelovali su i ženski

³⁶ Postavljanje, premještaji i razrješenja nastavnica i učiteljica, prevođenje u više platne razrede, unapređenja, priznanja stalnosti službe, penzionisanja.

³⁷ ABH, fond: Kraljevska banska uprava Drinske banovine (dalje: KBUDB), kutija 27, signatura 45.059/1930. Roditelji školske djece u Skelanima (Srebrenica) traže ispis ženske djece iz NOŠ, a zahtjev pravdaju udaljenošću škole. Zanimljivo je da su zahtjev potpisali svi roditelji ženske djece pravdajući to udaljenošću njihovog sela od Osnovne škole u Skelanima.

³⁸ ABH, KBUDB, signatura 33.743/1939, kut. 237. Ulema-medžlis iz Sarajeva traži od lokalne uprave u Đurđevcu kod Srebrenice da prisile roditelje da ženska djeca redovno pohađaju nastavu.

³⁹ Ženska društva spominju se ili kao dobitnici ili samo kao tražitelji sredstava iz banovinskog budžeta: Materinsko udruženje Sarajevo, Dobrotvorna zadruga *Srpkinja*, Hrvatsko katoličko žensko udruženje Brčko, Izraelsko gospojinsko dobrotvorno društvo i dr.

pododbori, ali njihova građa nije sačuvana.⁴⁰ U spisima nastalim radom ovih društava ima u manjem broju onih koji se odnose na žene, ali se one javljaju samo kao tražiteljice pomoći ili stipendija. Drugih podataka o ženama nema.

U Arhivu Bosne i Hercegovine u 14 arhivskih kutija pohranjena je evidencija raznih društava pod nazivom Zbirka arhivske građe o kulturno-prosvjetnim, zanatskim i sportskim društvima i udruženjima (1919–1941). Zbirka sadrži podatke o osnivanju društava, molbe za odobrenje rada u kojima je redovno navedena svrha osnivanja, odobrenja pravila za rad društva, pravila i popis članova, sve po odgovarajućim grupama.⁴¹ Ženska društva zabilježena su u grupama: 40 – Krojači, modistice (Udruženje krojačica, ženskih krojača i modistice za grad Sarajevo i srez Sarajevo); 59 – Primalje (Primaljsko udruženje za Bosnu i Hercegovinu); 53 – Udovice i siročad (Bh. odbor za osnutak zaklada u svrhu potpomaganja udova i siročadi poginulih vojnika i službenika sveukupne oružane vlasti); te u grupi 89 pod nazivom Žene nalaze se dva društva: Udruženje univerzitet-ski obrazovanih žena i Kolo ruskih sestara. U popisu po mjestima Bosne i Hercegovine navedeno je samo 13 ženskih društava.⁴²

U arhivskim fondovima iz perioda austrougarske uprave nema podataka o ženskim društvima i udruženjima. O djelovanju ženskih društava u periodu između dva svjetska rata ima podataka u arhivskoj građi, ali oni nisu pohranjeni u zasebnim arhivskim fondovima, nego u fondovima nastalim tokom rada najviših i viših organa vlasti koji su se u tom periodu često smjenjivali. Svrha ovih društava koja su osnivale pripadnice svih konfesija bila je da osnaže žene kako bi mogle same privređivati. Najviše ih je osnovano nakon Prvog svjetskog rata jer se brojni vojnici nisu vratili s

⁴⁰ Za KPD *Prosvjeta* urađen je sumarno-analički inventar, dok su društva *Napredak* i *Gajret* analitički obrađena, pa se kroz registre imena mogu tražiti ženska imena.

⁴¹ U Zbirci su društva popisana abecedno po vrstama, a u okviru 90 vrsta pojedinačna društva i po mjestima.

⁴² Sandra Biletić, “Zbirka arhivske građe o kulturno-prosvjetnim, zanatskim i sportskim društvima i udruženjima (1919–1941)”, u: *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2011, br. 3, 97–136.

frontova po raznim evropskim ratištima ili su se vratili bolesni i ranjeni, a trebalo je nahraniti gladnu djecu, često i stare roditelje. Žene su tada samoinicijativno osnivale ženska društva i škole za ženski ručni rad. O motivima osnivanja ženskih škola najbolje kazuje pasus iz proglašenog Privremenog odbora za osnivanje škole za nepismene, za ženski ručni rad.⁴³ Proglas u vidu plakata ima naslov “Drage sestre i braćo”, dostavljen je Vladi Narodnog vijeća SHS u Bosni i Hercegovini, gdje je i adaktiran uz službenu zabilješku: “Primljeno na znanje i zabilježeno”, 24. februara 1919. godine: “Strašan svjetski rat prisilio je muslimanku da izađe iz svog doma, iz zatišja života naturivši joj brige, za koje do sada nije znala.(...) Okružena starim predrasudama, nije se snašla i nije se znala ničeg privrednog latiti pa je prodavala što je imala samo da prehrani djecu. A kad je svega nestalo, okrenula se oko sebe, tvrda zemlja, a nebo visoko! Morala je biti jaka i previše jaka da ne pođe dalje. Kuda? Onamo, gdje se sada prstom upire na muslimanku: u prostituciju (...) i nemoral.”⁴⁴

U Arhivu Bosne i Hercegovine postoji djelimično sačuvana dokumentacija o tri ženska društva: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena – Sekcija Sarajevo⁴⁵ i Glavni odbor udruženja jugoslovenskih domaćica u Sarajevu (1934–1941),⁴⁶ te pet knjiga zapisnika sa sjednica Društva “Hrvatska žena” za Bosnu i Hercegovinu (1924–1929, 1832–1938).

⁴³ Privremeni odbor činile su nastavnice Muslimanske i više osnovne djevojačke škole (MOVDŠ): Hasnija Berberović, Rasema Bisić, Almasa Iblizović, Šefika Bjelavac, Asifa Širbegović, Umija Vranić.

⁴⁴ ABiH, fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu II (ZVS II), signatura 86/140/136/1919. Dopis o organizovanju škola za nepismene i škola za ručni rad pri Odboru muslimanki u Sarajevu.

⁴⁵ Udruženje univerzitetski obrazovanih žena – Sekcija Sarajevo osnovano je 1933. godine, a prestalo je s djelovanjem 1941. godine. O radu Udruženja sačuvane su dvije arhivske kutije općih spisa i četiri arhivske knjige, dva djelovodna protokola i dvije knjige zapisnika od 1933. do 1941. godine. O ovim ženskim društvima vidi: Samija Sarić, “Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora jugoslovenskih domaćica u Sarajevu (1933–1941)”, u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1982, br. 22, 33–39.

⁴⁶ O radu Glavnog odbora Udruženja jugoslovenskih domaćica u Sarajevu (1934–1941) sačuvane su dvije knjige zapisnika i jedna arhivska kutija spisa. O Odboru je pisala Samija Sarić, vidi nap. 47.

Sarajevski list kao izvor informacija o položaju i učešću žena u Prvom svjetskom ratu 1914–1918.

U navedenim arhivskim fondovima mogu se pronaći podaci o ženama, njihovim ulogama i aktivnostima. Međutim, *Sarajevski list* također je nezamjenjiv izvor za razumijevanje i ulogu žena, pružajući nam uvid u položaj žena i izazove s kojima su se suočavale, a koje arhivski fondovi ne obuhvataju u potpunosti. Tokom ratnih godina *Sarajevski list* redovno je izvještavao o položaju i ulozi žena u ratu, kako domaćih tako i stranih, čime je postao dragocjen izvor informacija o njihovom doprinosu i izazovima s kojima su se susretale. Radi ilustracije navest ćemo članak “Rad engleskih žena u ratu” iz 1916. godine, koji nam pruža sveobuhvatan pregled situacije žena u Engleskoj tokom Prvog svjetskog rata. Iz članka je vidljivo da je zbog nedostatka muških radnika koji su otišli u borbu rat doveo do povećanja sudjelovanja žena u radnoj snazi, što je ukazivalo na društvenu promjenu i povećanu prisutnost žena u javnom prostoru i poslovnom svijetu. Dolazi do značajnog porasta broja žena koje su se prijavljivale za rad u različitim sektorima, uključujući radionice, banke, tvornice i državne urede. U to su bile uključene žene iz svih društvenih slojeva, uključujući i one iz viših društvenih klasa.⁴⁷

U članku “Ženski svijet” objavljenom 1918. godine u *Sarajevskom listu* izvjesni Asim Duračković opisao je nepovoljan položaj muslimanskih žena, posebno onih iz siromašnijih slojeva u tadašnjim ratnim prilikama.⁴⁸ Njihov život dodatno se pogoršao jer su bile primorane više zarađivati. Sva nastojanja da im se olakša ostala su bez uspjeha. I dalje su bile usmjerene samo na kućne poslove, poput vezenja, pletenja i drugih stvari. Neke radnje u Sarajevu otkupljivale su vezene proizvode, ali zarada je bila vrlo mala i trud nije bio isplativ. Autor je u članku posebno istakao zalaganja reis ul-uleme Mehmeda Džemaluddina ef. Čauševića, koji je najviše

⁴⁷ “Rad engleskih žena u ratu”, *Sarajevski list*, 3. 1. 1916, br. 2, 4.

⁴⁸ Ni ženama iz drugih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini nije bilo ništa bolje. Sve su se jednako suočavale s teškim životnim uvjetima i ograničenim mogućnostima za rad. Podjednako su bile izvrgnute sličnim izazovima tokom ratnih godina.

propagirao rješavanje životnog pitanja muslimanki, ali nije naišao na dovoljno podrške među ljudima.⁴⁹ U drugom članku nepoznatog autora pod naslovom “Potreba ženskog rada za postignuće materijalne nezavisnosti” raspravljalo se o važnosti rada za žene i njihovog doprinosa društvu, posebno u kontekstu ratnih godina. Rat je naučio ljude u Bosni i Hercegovini da više cijene žene kao radnice na svim područjima jer su prije rata žene rijetko radile van svojih kuća, ali su se u najtežem vremenu prihvatile različitih poslova, kako unutar domaćinstava tako i izvan njih. Svojim radom mnoge žene uzdržavale su svoje obitelji, što je značajno doprinosilo ekonomiji, a posebno su se istaknule žene trgovkinje koje su održale trgovine tokom rata.

U Zagrebu je npr. postojala *Pučka radionica*, koja je pomagala ženama u pronalasku posla, dok takve radionice, što bi i za Sarajevo bilo veoma korisno u Sarajevu nije bilo. Žene bi se u takvim i sličnim radionicama mogle naučiti čitati i pisati, a mogle su steći i druge vještine iz različitih privrednih grana. Autor članka navodi da bosanska žena još nije naslućivala i znala mnogo toga što je donosilo moderno doba, te da je to predstavljalo važan društveni problem. Nedostatak ženskih organizacija dodatno je otežavao situaciju, jer se niko nije brinuo za ovakve inicijative. Na kraju je autor pozvao da se bosanske žene i djevojke ne šalju samo u tvornice, gdje im zdravlje može biti ugroženo, već da se nauče da postanu vrijedne radnice na zemlji na kojoj su rođene. Time bi kuće i porodice bile sretnije.⁵⁰

Zaključak

U arhivskim fondovima najviših organa vlasti (1878–1941) u ABiH vidljivost žena prisutna je u onim arhivskim spisima koji se odnose na obrazovanje, nešto manje na zdravstvo, te u sudskim spisima ukoliko su se žene zbog nečeg sporile tražeći svoja prava ili se javljaju kao sudionice u nekom krivičnom događaju o kojem je trebalo provesti istražni sudski postupak.

⁴⁹ “Ženski svijet”, *Sarajevski list*, 26. 1. 1918, br. 19, 5.

⁵⁰ Isto.

Žene nalazimo i u spisima ostavinskih parnica kao nasljednice ili u sporovima s članovima svoje porodice. Period od 1878. do 1941. godine bio je obilježen velikim društvenim i ekonomskim promjenama koje su utjecale na položaj žena. Žene su postale društveno vidljivije kao službenice, liječnice i prosvjetne radnice i često se suočavale s izazovima, specifičnim za tadašnje vrijeme i društveni kontekst, ali su njihovi glasovi i iskustva rijetko dokumentirani u arhivima. U mnogim slučajevima dokumenti su pisani isključivo od strane muškaraca, što dodatno otežava razumijevanje ženskih pogleda na zbivanja oko njih.

Bosanskohercegovački historičari i naročito historičarke su u situaciji da o povijesti žena u Bosni (i Hercegovini) i načinu te životnoj dinamici funkcioniranja ženskog dijela društva više naslućuju nego što mogu istraživati. Dodatna otežavajuća okolnost je i nepreglednost obimne arhivske građe, njezina (ne)dostupnost koja ovisi o stepenu sredenosti te gubitak dokumenata usljed požara 2014. godine. Ipak, postoje dokumenti prema kojima možemo ilustrirati društvene uloge i probleme s kojima su se žene suočavale, posebno kroz dokumente o prosvjetnim radnicama, bobicama i ženama u tzv. marginalnim zanimanjima.

Ograničen broj istraživanja i radova koji se bave ženskim pitanjem u historiografiji Bosne i Hercegovine ukazuje na potrebu za daljnjim istraživanjima i naporima u prikupljanju, odnosno očuvanju već postojeće arhivske građe koja se odnosi na žene. Ovo je ključno za stvaranje cjelovitije povijesne slike i razumijevanje uloge žena u društvu kroz različite povijesne periode.

Na kraju, iako je arhivska građa o ženama u Arhivu Bosne i Hercegovine oskudna, ona pruža vrijedan uvid u društvene promjene i izazove s kojima su se žene suočavale u Bosni i Hercegovini. Daljnji napori u istraživanju i očuvanju ove građe mogu doprinijeti boljem razumijevanju i priznavanju značaja žena u povijesti Bosne i Hercegovine.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH):

Fond: Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KBUDB)

Fond: Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (VNV SHS)

Fond: Vrhovni šerijatski sud (VŠS)

Fond: Zemaljska Vlada u Sarajevu (ZVS)

Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu II (ZVS II)

Objavljeni izvori

Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i Glavni odbor vijeća za Bosnu i Hercegovinu i inventar građe 1818–1919, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.

Štampa

Sarajevski list (Sarajevo), 1895, 1916, 1918.

Literatura

Knjige

Jahić, Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2017.

Kasumović, Amila, *Zatočene. Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914*, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.

Sarić, Samija, *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu: 1919-1921: sumarno-analitički inventar za seriju opštih spisa*, Sarajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1991.

Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1987.

Članci

Begić, Dana, “Antifašistički front žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine”, u: *Prilozi*, 1965, br. 1, 145–165.

Biletić, Sandra, “Zbirka arhivske građe o kulturno-prosvjetnim, zanatskim i sportskim društvima i udruženjima (1919–1941)”, u: *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, broj 3, Sarajevo 2011, 97–136.

Kasumović, Amila, “Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austro-ugarske uprave”, u: *Historijski zbornik*, 2007, br. 60, 161–178.

Kujović, Mina, “Spekulacije sa raspodjelom hrane u Sanskom Mostu”, u: *Historijska traganja*, 2009, br. 3, 215–225.

Kujović, Mina, “Aktivnosti austro-ugarske vlasti zdravstvenih organa vlasti u Bosni i Hercegovini na suzbijanju endemskog sifilisa (1878-1910)”, u: *Zbornik radova sa savjetovanja Izvori za prikupljanje i istraživanje podataka o zdravstvenoj i socijalnoj kulturi s posebnim osvrtom na kanton Sarajevo i šire*, 2011, 30–38.

Kujović, Mina, “Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894-1925)”, u: *Novi muallim*, 2010, br. 41, 72–79.

Kujović, Mina, “Tečaj za ženski ručni rad u Fojnici”, u: *Novi muallim*, 2011, br. 45, 142–146.

Sarić, Samija, “Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog saveza jugoslovenskih domaćica u Sarajevu, 1933–1941”, u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, 1982, br. 22, 33–39.

Šapčanin, Adna, “Bibliografija radova objavljenih u: ‘Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine (I/1961 – XXXIII/1995.)’”, u: *Glasnik*

arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1995, br. 33, 191–221.

Neobjavljeni radovi

Domazet, Siniša, “Dan kad je gorjela povijest Bosne i Hercegovine”, govor s otvaranja izložbe, neobjavljeno, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2023.

(IN)VISIBILITY OF WOMEN IN THE ARCHIVE FUNDS AND COLLECTIONS OF THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (1878-1941)

Summary

The paper explores the representation of women in historical documents from 1878 to 1941, focusing on archival funds and collections. During this period, women began to gain more visibility in society, taking on roles as civil servants, doctors, educators, and workers in small businesses. As a result, their presence in archival records from this time also increased. The visibility of women can be observed in archival files related to education, to a lesser extent in healthcare, and in court files where women either defended their rights or were involved in legal proceedings. Additionally, women can be found in probate cases as heirs or in disputes with their family members. The period from 1878 to 1941 witnessed significant social and economic changes that had an impact on women's status. However, despite their increased visibility, women's voices and experiences were not often documented in archives. In many cases, the documents were authored exclusively by men, which further complicates our understanding of women's perspectives on the events of the time. Even though there is limited archival material on women in the Archives of Bosnia and Herzegovina, it offers valuable insight into the social changes and challenges faced by women in the region. Increased research and preservation efforts for this material can enhance our understanding and recognition of the significant role of women in the history of Bosnia and Herzegovina.

